

מוצאו והוראתו של הביטוי "ממלא מקום"

מבין דרכי היצירה של ביטויים עבריים יש דרך שלא הושם אליה לב די הצורך, והיא יצירת ביטויים במסגרת מדרש הכתובים. המדרש תופס מקום מרכזי בספרות חז"ל, ובמהלכו מופיעים ביטויים שנוצרו במיוחד לצורך פירוש הכתוב. במשך הזמן נתפשטו ביטויים אלה לשימוש החופשי, ועם התפשטותם לעתים גם נשתנתה הוראתם מתוך שניתקו מן ההקשר המקורי. כאן יידון הביטוי ממלא מקום הנפוץ בלשון ימינו, ושורשו כנראה במדרש הכתובים. תחילה אדון בהוראתו הקדומה, שנשתנתה בימי הביניים, ובהמשך אדון במקורו ובדרך היווצרותו.

1. הוראתו המקורית של הביטוי

כל המילונים הכוללים הביאו דוגמות מן התלמוד להצגת המובאות הקדומות של הביטוי, והוראתו הוגדרה בהם לפי ההוראה הנוהגת היום, 'אדם ממלא את תפקידו של אחר'. לדוגמה אביא את הערך ממילון בן-יהודה: "מלא מקומו של פלוני, היה מה שפלוני היה, עשה מה שפלוני היה עושה: רבי ישמעאל ברבי יוסי ממלא מקום אבותיו הוה (שבת נא.). יהורם ממלא מקום אבותיו הוא (הור' יא:)"¹. דומות להגדרות אלו גם ההגדרות המובאות במילונים האחרים:² "היה במקום-";³ "בא במקומו, קבל את תפקידו";⁴ "מי שבא במקום מישוהו אחר";⁵ "היה במקומו של, קיבל את תפקידו (על-פירוב זמנית), בא תחתיו";⁶ "מי שממלא באופן זמני את תפקידו של אחר בהיעדרו".⁷

- * יסודו של מאמר זה בהרצאה שנשאתי בישיבה של מליאת האקדמיה ללשון העברית ביום ד' בטבת תשס"ג (9 בדצמבר 2002).
- 1. מילון בן-יהודה, עמ' 3008. אלו כל המובאות הבאות בערך זה.
- 2. כאן יובאו ההגדרות מן המילונים הכוללים. על ההגדרות הנתונות במילונים המיוחדים לספרות חז"ל ראה להלן.
- 3. מילון גור, עמ' 522.
- 4. מילון כנעני, ט, עמ' 2921.
- 5. מילון כנעני, ט, עמ' 2990.
- 6. מילון אבן-שושן, ג, עמ' 1351. וכן א' אבניאון, לשון ראשון: מילון ניבים ומכתמים על יסוד המקורות, חולון 2002, עמ' 289 (לפי האמור במבוא, עמ' 6, גם במילון זה נעשה מאמץ להביא את הפירוש המקורי של הניב).
- 7. מילון אבן-שושן, ד, עמ' 1497.

מלשון חז"ל הובאו בכל המילונים אותן דוגמות שהובאו במילון בן-יהודה מן התלמוד. מן העברית החדשה הובאו עוד דוגמות אלו: "המורה הראשי מלא את מקום המנהל בהעדרו";⁸ "ממלא מקום מנהל המשרד"; "נקבע למתפטרים ממלאי-מקום מתאימים";⁹ "הסגן מילא את מקומו של המנהל";¹⁰ "ממלא-מקום של המנהל".¹¹ בהגדרות אלו עדים אנו לתופעה נפוצה במילונות העברית, והיא חוסר תשומת לב מספקת לשינויי הוראה המתרחשים בחיי הלשון. דומה שתופעה זו נובעת לאו דווקא מרשלנות. בלב כותבי המילונים קיננה התחושה שהלשון העברית אחת היא לדורותיה, ולכן לפרקים ייחסו הוראה מאוחרת למובאות קדומות. לפנינו דוגמה מובהקת לתופעה זו, לפי שההגדרה הניתנת במילונים, הגדרה הנכונה ללשון ימינו, אינה הולמת את הדוגמות שהביאו אותם מילונים מן המקורות העתיקים, אלא שמתוך שהדוגמות קצרות ונטולות הקשר אין אדם עומד על כך מיד.

קודם שאציג את הקשריו הקדומים של הביטוי אציין שכדי להביע את מילוי תפקידו של אחר נוהגת במקורות המילה תחת, כגון "שם מת אהרן ויקבר שם ויכהן אלעזר בנו תחתיו" (דב' י, ו). כך גם בלשון חז"ל, והמדובר גם במי שנושא את התפקיד באופן זמני (כבשימוש ממלא מקום בימינו): "ומתקינין לו כהן אחר תחתיו שמא יארע בו פסול" (יומא א, א), ולא "מתקינין לו ממלא מקום".¹²

הביטוי ממלא מקום מופיע במקורות חז"ל בשלושה הקשרים בתלמוד הבבלי (בחמישה מקומות) ובהקשר אחד בספרא (בשני מקומות). אפתח בהקשרים שבתלמוד:

ת"ר, בשעת פטירתו של רבי [...] אמר להן, לחכמי ישראל אני צריך. נכנסו אצלו חכמי ישראל. אמר להן, אל תספדוני בעיירות, והושיבו ישיבה לאחר שלשים יום, שמעון בני חכם, גמליאל בני נשיא, חנינא בר חמא ישב בראש. [...] שמעון בני חכם. מאי קאמר? הכי קאמר, אע"פ ששמעון בני חכם, גמליאל בני נשיא. אמר לוי, צריכא למימר? אמר רבי שמעון בר רבי, צריכא לך ולמטלעתך.¹³ מאי קשיא ליה? הא קרא קאמר, ואת הממלכה נתן ליהורם

8. מילון כנעני, ט, עמ' 2921.

9. מילון כנעני, ט, עמ' 2990.

10. מילון אבן-שושן, ג, עמ' 1351.

11. מילון אבן-שושן, ד, עמ' 1497.

12. וכן "מעשה בשמעון בן קמחית שיצא לדבר עם המלך ערב יום הכיפורים, ונתזה צינורה של רוק מפיו על בגדיו וטימתו, ונכנס יהודה אחיו ושימש תחתיו בכהונה גדולה" (ירושלמי יומא לח ע"ד); "שימש תחתיו" שבדברי חז"ל מקביל במדויק ל"ויכהן תחתיו" שבמקרא.

13. כלומר לצליעתך, כדברי רש"י: "לך ולמטלעתך – פסח היה, כדאמרינן בעלמא, לוי אחוי קידה ואטלע". הדרשיח כאן נובע מעלבון אישי: לדברי לוי פשיטא שגמליאל הבכור יהיה הנשיא ואין צורך לומר זאת. שמעון כנראה נפגע, ולדעתו יש צורך לומר זאת, שהרי הוא הראוי לנשיאות.

כי הוא הבכור. ההוא ממלא מקום אבותיו הוה, ורבן גמליאל אינו ממלא מקום אבותיו הוה.¹⁴ ורבי, מאי טעמא עבד הכי? נהי דאינו ממלא מקום אבותיו בחכמה, ביראת חטא ממלא מקום אבותיו הוה (כתובות קג ע"א-ע"ב).

ברור שכוונת המשפט "ורבן גמליאל אינו ממלא מקום אבותיו" אינה שרבן גמליאל לא שימש תחת אביו, שהרי כאן הוא מקבל את תפקידו, אלא שאינו ראוי לשמש תחתיו שכן אינו מגיע למעלתו. וכך פירש רש"י: "ההוא ממלא מקום אבותיו הוה – כלומר אין באחיו חשוב ממנו, אבל כאן הרי אחיו חכם ממנו". ממלא מקום פירושו אפוא 'מגיע למעלת אביו'. וכן בשני ההקשרים האחרים שבתלמוד. בקטע שיובא עתה מסופר שהמליכו את יהואחז וביכרוהו על פני יהויקים אחיו הגדול, לפי שיהויקים לא הגיע למעלת אביו ולא היה ראוי למלוכה:

ואת יהואחז מפני יהויקים, שהיה גדול ממנו שתי שנים.¹⁵ [...] ומי מלכי זוטרי מקמי קשישי? והא כתיב, ואת הממלכה נתן ליהורם כי הוא הבכור. יהורם ממלא מקום אבותיו הוה, יהויקים לאו ממלא מקום אבותיו הוה (הוריות יא ע"ב; בדומה כריתות ה ע"ב).

ובהקשר זה נאמר שרבי ישמעאל ברבי יוסי היה בדרגתו של אביו:

כי הא דיתיב רבי ואמר, אסור להטמין את הצונן. אמר לפניו רבי ישמעאל ברבי יוסי, אבא התיר להטמין את הצונן. אמר, כבר הורה זקן. אמר רב פפא, בא וראה כמה מחבבין זה את זה. שאילו רבי יוסי קיים, היה כפוף ויושב לפני רבי, דהא רבי ישמעאל ברבי יוסי דממלא מקום אבותיו הוה וכפוף ויושב לפני רבי, וקאמר כבר הורה זקן (שבת נא ע"א; בדומה סנהדרין כד ע"א).

ואף כאן פירש רש"י אל נכון "ממלא מקום אבותיו – גדול כאביו".¹⁶ כאמור, המילונים הכוללים פירשו את הביטוי בהוראת 'שימש תחתיו', הוראה שעל פיה

14. פירוש הדברים: לוי מתקשה מה ראה רבי לומר "גמליאל בני נשיא", הלוא בלאו הכי הוא הבכור, ובכור יורש את מקום אביו, כמוכח מיהורם. התשובה היא שיהורם היה כמעלת אביו ואילו רבן גמליאל לא היה כמעלת אביו, ולכן לא היה יורש את מקומו אילולא נאמר בפירוש שיירש.

15. כלומר, יהואחז נמשח אף על פי שבדרך כלל אין מושחים מלך בן מלך, וזאת משום שבדרך הטבע היה יהויקים צריך למלוך ולא יהואחז.

16. עליו לציין שבשני כתבי יד של התלמוד צורת הביטוי שונה מעט: בכריתות ה ע"ב בכ"י אוקספורד הנוסח הוא "ממלא במקום אבותיו", ובכתובות קג ע"ב בכ"י לנינגרד-פירקוביץ 1187 "ממולה במקום אבותיו". לעניות דעתי נוסח זה הוא ניסיון פירוש מאוחר של הביטוי, אולי על פי "במי שממולא במצות כרמון" (חגיגה יד ע"א); "יהא לי בן זריו וממולא בתורה והגון לנביאות" (סנהדרין ע ע"ב). וראה גם "אם בנו זריו וממולא ותלמודו מתקיים בידו בנו

20. מראה המקום לפי תורת כהנים, מהדורת א"ה וייס, וינה תרכ"ב. הנוסח לפי כ"י וטיקן 66.

21. על מקור הביטוי ראה במילונים המקראיים.

22. עצם הרעיון, בניסוח הלכתי ולא מדרשי, מופיע גם בתוספתא: "מי שיש לו בן, בן קודם. אח, אח קודם. כל הקודם בנחלה קודם בשורות, ובלבד שינהג כמנהג אבותיו" (שקלים ב, טו). המדרש שלפנינו סומך זאת לפסוק בעזרת דרשת "מלא יד" = "מלא מקום", לומר לך שרק בשעה שיש מילוי מקום יש גם מילוי יד.

23. על פירוש יד בהוראת 'מקום' במקורות הקדומים עמד שמריהו טלמון, "יד ושם" – גלגולי מטבע לשון בספרות המקרא, מחקרים במקרא: יוצאים לאור במלאת מאה שנה להולדתו של מ"ד קאסוטו, בעריכת ש"א ליונסטם, ירושלים תשמ"ז, עמ' 137-148 (הפנה אותי למאמר זה פרופ' מנחם קיסטר, ותודתי נתונה לו). ועל דרך הדרשה כאן, הנסמכת על פירוש זה, ראה מ"מ כשר, תורה שלמה, כו, ירושלים תשל"ד, עמ' 188; מלבי"ם על אחר, התורה והמצוה, אות פ; ברוך הלוי עפשטיין, תורה תמימה לויקרא טז, לב, אות קמא.

המובאות אינן מובנות כלל, והושפעו בכך מן ההוראה המאוחרת. אף יסטרוכ, אף על פי שמילוננו מיוחד לספרות התלמוד, טעה ותרגם לפי ההוראה המאוחרת: he was filling his ancestors' place, was a direct successor¹⁷. רק לוי במילוננו פירש נכונה: Er füllt die Stelle seiner Ahnen aus, d. h. er kommt ihnen an¹⁸. Würde gleich

לאור הוראתו המקורית של הביטוי גם הגיונו מתחוויר: פירוש "ממלא מקום אבותיו" הוא שהבן צריך למלא את כל מקומו של האב, ומכאן נובעת ההוראה 'הגיע למעלת אביו'. הפועל ממלא כאן משמש אפוא בהוראתו הרגילה, שהוא מציין בה את תפיסת כל מילואו של השטח.¹⁹

2. הופעתו הקדומה ודרך היווצרותו של הביטוי

כאמור, מספרות חז"ל הובאו במילונים דוגמות רק מן התלמוד. ואולם הביטוי מופיע כבר בספרות התנאים – בספרא, והופעתו שם גם מלמדת איך נוצר. על הפסוק "וכפר הכהן אשר ימשח אתו ואשר ימלא את ידו לכהן תחת אביו ולבש את בגדי הבד בגדי הקדש" (וי' טז, לב) הוער בספרא:

לכהן תחת אביו, מלמד שהבן קודם לכל אדם. יכול אף על פי שאינו ממלא את מקומו שלאביו, תלי' לו' ואשר ימלא את ידו, בזמן שהוא ממלא את

קודמו" (קידושין כט ע"ב) – בכ"י וטיקן 111 כתוב ממולא במקום ממולח (ש"י פין, האוצר, ג, ורשה תרע"ג, עמ' 56, שיער נוסח כזה מדעתו). לפי ממולח אפשר לחשוד שממולה בה"א שבנוסח כ"י פירקוביץ לכתובות הוא שיבוש של ממולח. חילוף ממולח/ממולח נזכר במקור זה: "זריו וממולא, אית דאמר ממולח. מאן דאמר ממולא, ממלא מקום אבותיו, ומאן דאמר ממולח, ממולח טהור קדש כתיב" (כלה רבתי ג, א; ראה מ' היגער, מסכתות כלה, ניו יורק תרצ"ו, עמ' 214–215), וכאן נקשר הביטוי ממלא מקום בפירוש אל הנוסח ממולח. מכל מקום, אין ספק שהביטוי העיקרי הוא "ממלא מקום אבותיו"; כך בהרכב כתבי יד בכל המקומות בתלמוד, וכך בכ"י וטיקן 66 של הספרא (ראה להלן). על הוראת הביטוי "ממלא מקום אבותיו" הנזכר בכלה רבתי אין לשפוט מן ההקשר, אך הדעת נותנת שהוראתו כאן כהוראתו בתלמוד, שהרי מדובר כאן ב"דרך של תלמידי חכמים" ובמעלותיהם, וכנראה הכוונה שתלמיד חכם ראוי שיגיע למדרגת אבותיו.

17. M. Jastrow, *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi and Midrashic Literature*, New York 1903, עמ' 785. בדומה ב' קרופניק, מלון שמושי לתלמוד למדרש ולתרגום, ב, לונדון 1927, עמ' 47.

18. J. Levy, *Wörterbuch über die Talmudim und Midraschim*, 3, Leipzig 1883, עמ' 119.

19. בדומה להוראתו הרגילה במובאות כגון אלו: "ישָׁבֵר את המצבות ויכרת את האשרים וימלא את מקומם עצמות אדם" (מל"ב כג, יד); "חזר הראש והזקן שנקרחו והשחין והמכוה והקרח נעשו צורבה וחיו ונתמלא מקומן בהרת" (תוספתא נגעים ג, י). נראה שבהוראתו החדשה מילא נתפס בהוראת "השלים (את החסר)" (מילון אבן-שושן, ג, עמ' 1351, הוראה 4), כגון "את מספר ימיך אמלא" (שמ' כג, כו).

מקומו שלאביו הוא קודם לכל אדם, אם אינו ממלא את מקומו שלאביו יבוא אחר וישמש תחתיו (ספרא פג ע"ב, ובדומה לב ע"א).²⁰

אף במובאה זו ניכרת ההוראה המקורית, 'מגיע למעלת אביו' (ואילו הוראת 'קיבל את תפקידו מובעת כאן, כרגיל, במילים "ישמש תחתיו"). זו היקרותו הקדומה ביותר של הביטוי ואף היחידה בספרות התנאים, ואין ספק שכאן אף נוצר, שכן ההקשר מלמד איך נתהווה. מן המילים "לכהן תחת אביו" הדרשן מסיק "שהבן קודם לכל אדם", ומן המילים "ימלא את ידו" הוא לומד שדין זה נוהג רק "בזמן שהוא ממלא את מקומו שלאביו", כלומר, רק אם הוא מגיע למעלתו. כידוע, הביטוי "מילא את ידו" נפוץ במקרא והוראתו 'מינה', כגון "והלבשת אתם את אהרן אחיך ואת בניו אתו ומשחת אתם ומלאת את ידם וקדשת אתם וכהנו לי" (שמ' כח, מא).²¹ לעולם אין הוא נוגע במי שירש את מקום אביו, ואף כאן "ימלא את ידו" כשלעצמו אינו מתאר את ירושת האב אלא את עצם המינוי. אך ניצל הדרשן את ההקשר המיוחד של פסוק זה, העוסק בירושת תפקיד האב, ולמד מן הביטוי עוד דבר – שירושה זו נוהגת רק כשהבן מגיע למעלת האב. כיוון שהביטוי מופיע כאן לראשונה, ברור שהוא נוצר בדרך המדרש בתהליך של כעין תרגום: "ימלא את ידו" מיתרגם אל "ממלא את מקומו" על ידי שהפועל ימלא מתקיים, ואילו יד הופכת ל"מקום".²² נותר עתה רק לכאר מה היסוד לתרגום יד אל "מקום".

התשובה לכך מחוורת: בפרשנות, בתרגומים ובמילונים לאורך כל הדורות יד מתפרשת 'מקום' לעתים קרובות.²³ להלן דוגמות אחדות מן התרגומים, מן המילונים ומפרשנות ימי הביניים:

"איש על ידו לדגליהם" (במ' ב, יז) – "גבר על אתריה לטקסיהון" (אונקלוס).
 "ויד תהיה לך מחוץ למחנה" (דב' כג, יג) – "ואתר מתוקן יהי לך מברא למשריתא" (אונקלוס); "ואתרא נהוא ידיע לך לבר מן משריתא" (פשיטתא);

20. מראה המקום לפי תורת כהנים, מהדורת א"ה וייס, וינה תרכ"ב. הנוסח לפי כ"י וטיקן 66.

21. על מקור הביטוי ראה במילונים המקראיים.

22. עצם הרעיון, בניסוח הלכתי ולא מדרשי, מופיע גם בתוספתא: "מי שיש לו בן, בן קודם. אח, אח קודם. כל הקודם בנחלה קודם בשרות, ובלבד שינהג כמנהג אבותיו" (שקלים ב, טו). המדרש שלפנינו סומך זאת לפסוק בעזרת דרשת "מלא יד" = "מלא מקום", לומר לך שרק בשעה שיש מילוי מקום יש גם מילוי יד.

23. על פירוש יד בהוראת 'מקום' במקורות הקדומים עמד שמריהו טלמון, "יד ושם" – גלגולי מטבע לשון בספרות המקרא", מחקרים במקרא: יוצאים לאור במלאת מאה שנה להולדתו של מ"ד קאסוטו, בעריכת ש"א ליונשטם, ירושלים תשמ"ז, עמ' 137–148 (הפנה אותי למאמר זה פרופ' מנחם קיסטר, ותודתי נתונה לו). ועל דרך הדרשה כאן, הנסמכת על פירוש זה, ראה מ"מ כשר, תורה שלמה, כו, ירושלים תשל"ד, עמ' 188; מלבי"ם על אתר, התורה והמצוה, אות פ; ברוך הלוי עפשטיין, תורה תמימה לויקרא טו, לב, אות קמא.

habebis; Kai τόπος ἔσται σοι ἔξω τῆς παρεμβολῆς locum extra castra (וולגטה).

"והנה מציב לו יד" (שמ"א טו, יב) – "והא מתקין ליה תמן אתר" (תרגום יונתן); "והא מתקן לה אתרא" (פשיטתא).

"השני, ויד תהיה לך [...] ענין מקום המה" (מחברת מנחם, ערך "יד").²⁴
"וכמו שהיד מוכנת לאדם לכל צרכיו, כן נקרא המקום המוכן יד: ויד תהיה לך מחוץ למחנה, איש על ידו לדגליהם" (רד"ק, ספר השרשים, ערך "יד").²⁵
"ידי – מקום שכינתי, כמו איש על ידו" (רש"י, דב' לב, מג).

"יד – מקום, כמו יד הירדן" (אבן עזרא, דב' ב, לו).

פרשנות זו הייתה ידועה לחז"ל, שהרי היא מופיעה בתרגום אונקלוס ובתרגום יונתן בני זמנם של התנאים, ולא עוד אלא שאף בדברי חז"ל מצאנו מאמר מפורש הקובע זאת: "ויד תהיה לך מחוץ למחנה, אין יד אלא מקום, שנאמר והנה מציב לו יד, ואומר איש על ידו לדגליהם" (ספרי דברים רנז, עמ' 281).²⁶ וכבר במגילת המקדש ניכרת פרשנות זו: "ועשיתה להמה מקום יד חוץ מן העיר אשר יהיו יוצאים שמה" (מגילת המקדש מו, יג).²⁷ משפט זה נוצר בהשראת הפסוק "ויד תהיה לך מחוץ למחנה ויצאת שמה חוץ" (דב' כג, יג), ולצד יד נוספה המילה מקום לשם ביאורה.²⁸

חשוב עד מאוד מנהגו של התרגום השומרוני בפרשה זו. בתרגום השומרוני הביטוי "מילא את ידו" מיתרגם בקביעות אל "אשלם אתרה" או "מלי אתרה", כגון "ומלאת יד אהרן ויד בניו" (שמ' כט, ט) – "ותשלם אתר אהרן ואתר בניו",²⁹ ובכלל זה גם בפסוק הנידון כאן: "וכפר הכהן אשר ימשח אתו ואשר ימלא את ידו לכהן

24. מנחם בן סרוק, מחברת מנחם, מהדורת צבי פיליפאוסקי, לונדון ואדינבורג תר"ד, עמ' 100.

25. ספר השרשים לרבי דויד בן יוסף קמחי הספרדי, ברלין 1847, עמ' 133.

26. מראה המקום והנוסח לפי ספרי דברים, מהדורת א"א פינקלשטיין, ניו יורק תשכ"ט (=ברלין ת"ש).

27. מגילת-המקדש, מהדורת י' ידין, ב, ירושלים תשל"ז, עמ' 140.

28. יד בהוראת 'מקום' מצוינת גם במילון בן-יהודה, עמ' 1967, ובמילון אבן-שושן, ג, עמ' 933. לאמתו של דבר נראה שההוראה המדויקת אינה 'מקום' סתם אלא 'מקום בצד', ורק כך מובנת התפתחותה של הוראה זו מיד; ראה "side = place, properly place at one side" F. Brown, S. R. Driver, C. A. Briggs, *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament*, Oxford 1906, עמ' 390; בדומה, L. Köhler and W. Baumgartner, *Hebräisches und Aramäisches Lexicon zum Alten Testament*³, 1, Leiden-New York-Köln 1995, עמ' 371. אבל כאן בתודעת הדרשן עסקינו, ולכן אין חשיבות להוראה המדויקת, שהרי בכל המקורות הקדומים יד מתפרשת מקום סתם, ועל כך נסמך הדרשן.

29. התרגום השומרוני לתורה, מהדורת א' טל, א, תל-אביב תש"ס, עמ' 342.

תחת אביו" (וי' טז, לב) – "יסלח כהנה דימשח יתה ודמלא ית אתרה למכהנה חליפת אביו".³⁰ מנוהג זה נוצר כאן תרגום מפורש של "מלא את ידו" אל "מלא ית אתרה", שאינו אלא "מלא את מקומו" כבמדרש שלפנינו. הדמיון שבין התרגום השומרוני לדרשת חז"ל עשוי להיות מקרה, ביטוי דומה המבוסס על פירוש יד = 'מקום', שהרי פירוש זה נפוץ במקורות הקדומים. אך אפשר שמסורת תרגום כזו הייתה ידועה לחז"ל וניצלה לצורך המדרש. יש להדגיש שעל אף הדמיון שבין הביטויים, התרגום השומרוני מכונן כאן לפשוטו של מקרא, ו"מלא ית אתרה" שבו אינו מביע אלא את עצם המינוי (כביטוי המקראי), שהרי ביטוי זה מתרגם תמיד את "מלא את ידו". רק במדרש חז"ל הוסב הביטוי לציין את מי שמגיע למעלת אביו.³¹ עוד יש לציין שבדרשה נשתנה גם הנרמז של הכינוי הדבוק שבידו: בפסוק "ואשר ימלא את ידו" הכינוי מוסב למעלה אל הכהן (ככלל מקום שביטוי זה מזדמן בו), וכך בתרגום השומרוני במילה אתרה, ואילו לפי דרשת חז"ל, "ממלא את מקומו" (של אביו הנזכר בהמשך), הכינוי מוסב למטה אל אביו.

הדרשה הנזכרת בספרא אינה נזכרת בתלמוד וקשה לדעת אם הכירוה האמוראים בניסוח שלפנינו. מכל מקום ברור שהביטוי נוצר במסגרת פירוש הפסוק, ומשם נשאל אל השימוש החופשי, המנותק מן הפסוק, בין בידי האמוראים בין בידי קודמיהם.

3. תולדות שינוי ההוראה והעברית החדשה

כאמור, המילונים חטאו בהבנת הביטוי במקורות הקדומים ופירושוהו לפי הוראתו המאוחרת. אימתי נשתנתה הוראתו? נראה שהדבר אירע במהלך המאה הי"ב. רש"י עדיין משתמש בביטוי בהוראתו הקדומה, לא רק בציטוט דברי חז"ל³² אלא אף בלשונו שלו. לדוגמה, על הפסוק "כי שכב דוד עם אבתיו וכי מת יואב שר הצבא" (מל"א יא, כא) נאמר בתלמוד:

מפני מה כרוד נאמרה בו שכיבה, וכיואב נאמרה בו מיתה? דוד שהניח בן נאמרה בו שכיבה, יואב שלא הניח בן נאמרה בו מיתה. ויואב לא הניח בן?

30. התרגום השומרוני לתורה, מהדורת א' טל, ב, תל-אביב תשמ"ב, עמ' 74. וראה א' טל, מילון הארמית של השומרונים, לידן 2000, עמ' 74.

31. נראה שההיגיון בביטוי המופיע בתרגום השומרוני הוא שהמתמנה תופס את מקומו של עצמו, ואילו לפי המדרש הוא תופס את מקומו של אביו, כמו ההבדל בין "ויהי במלכו כשבתו על כסאו" (מל"א טז, יא) – על כיסאו שלו, לעומת "ושלמה ישב על כסא דוד אביו" (מל"א ב, יב) – על כיסאו של אביו.

32. בפירושו לתורה על שמות כט, ל; ויקרא טז, לב. נראה שגם כשהוא מצטט מדברי חז"ל, העובדה שאינו נזקק לשנות מורה שלדעתו הוראה זו מובנת לקורא, כגון "ללמד שאם בנו ממלא את מקומו הוא קודם לכל אדם" (וי' טז, לב).

והכתיב, מבני יואב עובדיה בן יחיאל. אלא דוד שהניח בן כמותו נאמרה בו שכיבה, יואב שלא הניח בן כמותו נאמרה בו מיתה (בבא בתרא קטז ע"א).

לפי זה ניסח רש"י בפירושו למקרא: "דוד שהניח בן הגון ממלא מקומו נאמר בו שכיבה, יואב שלא הניח בן הגון ממלא מקומו לא נאמרה בו שכיבה כי אם מיתה" (רש"י מל"א יא, כא).³³ על פי כמותו ניסח רש"י "ממלא מקומו", ומכאן שבלשונו הביטוי עוד שומר על הוראתו הקדומה.³⁴ לעומת זאת, בלשון נכדו רשב"ם כבר עולה ההוראה המאוחרת: "אשר אין חליפות למו ולא יראו אלהים, רבי יוחנן ורבי יהושע בן לוי, חד אמר, כל שאינו מניח בן, וחד אמר, כל שאינו מניח תלמיד" (בבא בתרא קטז ע"א), ופירש רשב"ם: "חליפות – חליפין, ממלא מקומו".³⁵ מכאן ואילך שימוש זה הולך ומתפשט, כגון "שכל ימי משה לא היה מלאך שר צבא הולך עמהם, כי משה היה ממלא מקומו" (רמב"ן שמ' כג, כ).³⁶

33. וכן "כי אמר אין לי בן – ממלא מקומי ויהיה חשוב כמותי" (רש"י, שמ"ב יח, יח), על פי "שלא היה לו בן הגון למלכות" (סוטה יא ע"א). מעניין שרש"י מהפך את הביטוי הנלווה לממלא מקום: במלכים כתב הגון על פי סוטה, ובשמואל כתב כמותי על פי בבא בתרא.
34. דברי רד"ק בפירושו למקום, "דוד שירשו בניו את מקומו נאמר בו שכיבה, יואב שלא ירשו בניו את מקומו נאמרה בו מיתה", לקוחים כלשונם מקהלת רבה ז, ד ואינם קשורים לדברי התלמוד ולדברי רש"י שבעקבותיהם. הדבר מוכח בבירור מתוך הניסוח הכללי.
35. ההוראה החדשה מופיעה גם במדרש אגדה שהוציא שלמה בוכר: "אמר לו משה, אל תצטער, שבניך אחריך יירשו מקומך, שכן ציוני המקום שאפשיט בגריך ואלכישם לאלעזר ולאיתמר בניך, שהם ימלאו מקומך" (מדרש אגדה על חמשה חומשי תורה, מהדורת שלמה באבער, וינה תרנ"ד, ב, עמ' קכו, על במדבר כ, כז). זמנו של מדרש זה כנראה לאחר רש"י (ראה בוכר, שם, הקדמה, עמ' vi), והדבר מתאים לכרונולוגיה שכאן.
36. ראה לדוגמה גם תוספות ברכות ד ע"א, ד"ה בניהו זה סנהדרין; פירוש רבנו יונה על אבות ב, ד, מסכת אבות, מהדורת יצחק שלמה הכהן, לכוב 1864, ז ע"ב (אבל בנוסח אחר של פירוש זה במקום ממלא מקומו כתוב תחתיו; ראה ב"נ כהן, ספר פרושי הראשונים על מסכת אבות, ירושלים תשנ"ג, עמ' כט, לפי כתב יד המוזאון הבריטי). יש להזכיר כאן עוד מובאה אחת, קדומה יותר: "כיון שבא אדם למקרא למשנה ולמד מהן יראת שמים ומעשים טובים, הן מלוין אחר עד שנכנס לבית עולמו, וכיון שנכנס לבית עולמו הקב"ה שמח ובה כנגדו, אומר מה אם יהיה לו בן או בן בן וימלא מקומו של אביו" (אליהו רבה יז; ראה סדר אליהו רבה וסדר אליהו זוטא, מהדורת מ' איש שלום, וינה תרס"ב, עמ' 87). הכוונה כאן אינה ברורה לי די הצורך. אפשר שהכוונה שהבן יגיע למעלת אביו, ואם כן אף כאן מופיעה ההוראה הקדומה. אם הכוונה שהבן יתפוס את מקומו של אביו – ואינני סבור שהכרח לבאר זאת כך – יש להקדים את שינוי ההוראה במאתים או בשלוש מאות שנה. על זמנו של סדר אליהו רבה יש חילוקי דעות. היום רווחת הדעה שהיצירה בתר אמוראית, כנראה מן המאה התשיעית או העשירית. מכל מקום, הספר נדפס לפי כתב יד משנת 1073, והמובאה הזאת אפוא אינה מאוחרת למאה האחת-עשרה, אלא שכאמור איני בטוח בכוונתה. על זמנו של אליהו רבה ראה א"א אורבך, "לשאלת לשונו ומקורותיו של ספר 'סדר אליהו'", לשוננו כא (תשי"ז), עמ' 183-197; בראנד, "סדר תנא דבי אליהו רבה וזוטא", זר לגבורות: קובץ מחקרים במקרא, בלשון

יושם אל לב שהביטוי נשתנה לא רק בהוראתו אלא גם בצורתו: בתלמוד, כמו בספרא, הביטוי עוסק תמיד בממלא מקום האב דווקא, ורק בימי הביניים הוא מציין את מי שממלא את מקומו של כל אחד.

שינוי סמנטי אינו סופי ומוחלט בהכרח. לא תמיד ההוראה העתיקה נעלמת כליל, ולעתים קרובות הביטוי מוסיף לשמש בהוראה הקדומה לצד ההוראה החדשה. המבחן להשתלטות ההוראה המאוחרת ולדחיקת ההוראה המקורית הוא שהביטוי כבר אינו מובן בהקשרו המקורי, וכדי שיוכן המצטט נאלץ לשנותו. תופעה כזו מצאנו גם בביטוי זה. לדוגמה אביא את ציטוט הספרא במקור מאוחר (מן המאה התשע-עשרה) ואעמידנו לצד לשון הספרא המקורי:

ספרא: יכול אף על פי שאינו ממלא את מקומו שלאביו, תל' לו' ואשר ימלא את ידו, בזמן שהוא ממלא את מקומו שלאביו הוא קודם לכל אדם, אם אינו ממלא את מקומו שלאביו יבוא אחר וישמיש תחתיו. שו"ת שואל ומשיב: והביא רביה ממה דאמרו בתו"כ, יכול אעפ"י שאינו ראוי למלאות מקומו, ת"ל אשר ימלא את ידו, בזמן שראוי למלאות, וא"ל יבא אחר וישמש.³⁷

עקב שינוי ההוראה, הביטוי אינו מובן בהקשרו המקורי, והמצטט נאלץ לשנותו אל "ראוי למלאות מקומו", שאינו אלא ניסוח חדש להוראתו המקורית של "ממלא את מקומו".³⁸

ובספרות תלמודית (ספר היובל לזמן שו"ר), בעריכת ב"צ לוריא, ירושלים תשל"ג, עמ' 597-617; J. Mann, "Changes in the Divine Service of the Synagogue due to Religious Persecutions", *Hebrew Union College Annual* 4 (1927) 302-310; מ' מרגליות, "לבעיית קדמותו של ספר סדר אליהו", ספר אסף: קובץ מאמרי מחקר מוגש לכבוד הרב פרופ' שמחה אסף על ידי ידידיו, חבריו ותלמידיו למלאות לו ששים שנה, בעריכת מ"ד קאסוטו, י' קלזנר וי' גוטמן, ירושלים תשי"ג, עמ' 370-390; י"ט ליפמאן צונץ וח' אלבק, הדרשות בישראל והשתלשלותן ההיסטורית, ירושלים תש"ו, עמ' 57. סיכום אצל G. Stemberger, *Introduction to the Talmud and Midrash*², Edinburgh 1996 עמ' 340-341.

37. י"ש נתנוון, שו"ת שואל ומשיב, מהדורא קמא (=כרך א), למברג תרכ"ה, חלק ב, דף יא ע"ד, תשובה כ. זה למעשה ציטוט מ"אשל אברהם" (פירוש לשולחן ערוך לר' אברהם אופנהיים), אורח חיים סימן נג אות ה, ומעניין שב"אשל אברהם" נוסח הספרא נשמר, לענייננו, כבמקורו: "יכול אע"פ שאינו ממלא מקום אבותיו, ת"ל ואשר ימלא את ידו, בזמן שממלא מקומו אין, וא"ל יבא אחר וישמש", ורק נתנוון שינה.

38. הביטוי "בן ראוי למלא מקומו" גם בשאלות ותשובות אבני נזר, ב, ורשה תרע"ג, יורה דעה חלק א, סימן שיב, עמ' 111. תוצאה אחרת של התהליך היא שהביטוי במקום משתנה אל ממלא מקום מתוך הודעות הביטויים הללו; לדוגמה, המשפט "והיכא דמתו אימותיהן, ולדות דכל חד וחד במקום אימיה קאי" (רא"ש כתובות ח, ו) משתנה בטור לניסוח זה: "אם תמות האם בעוד הולד קיים, דהולד ממלא מקום אמו" (טור אבן העזר, סימן פה).

קשה לדעת מדוע נשתנתה הוראת הביטוי. אפשר שיש כאן השפעת הביטוי העברי הדומה בִּמְקוֹם, המציין תחליף. אך גם בלא ביטוי מסוים זה, נראה שהשימוש במילה מקום להבעת תחליף כה טבעית, שהרי היא נפוצה בלשונות רבות, עד שבלא משים דימו שזו אף הוראתו של ממלא מקום.³⁹

עוד שינוי חל בעברית החדשה של הדורות האחרונים. לעומת ההוראה הרווחת בלשון ימי הביניים, שהביטוי מציין בה את היורש והמחליף הקבוע של קודמו, בשנים האחרונות הוא מציין רק מחליף זמני. תהליך השינוי עולה בבירור מן המילונים:

"היה מה שפלוגי היה, עשה מה שפלוגי היה עושה" (מילון בן-יהודה);⁴⁰
 "היה במקום" (מילון גור);⁴¹ "בא במקומו, קבל את תפקידו" (מילון כנעני);⁴² "מי שבא במקום מישהו אחר [...] נקבע למתפטרים ממלאי-מקום מתאימים" (שם);⁴³ "היה במקומו של, קיבל את תפקידו (על-פירוב זמנית)" (מילון אבן-שושן);⁴⁴ "מי שממלא באופן זמני את תפקידו של אחר בהיעדרו" (שם);⁴⁵ "מקבל תפקיד של אדם אחר לזמן מוגבל" (מילון ההווה);⁴⁶ "מי שממלא את מקומו של אחר בהיעדרו, מי שמשמש בתפקידו של אחר בהיעדרו, מחליף" (רב מילים).⁴⁷

עד כנעני רכיב הארעיות אינו נזכר כלל. בהגדרה הראשונה של מילון אבן-שושן הוא מתחיל לחלחל בסוגריים ובתוספת ההסתייגות "על פי רוב", ואילו במילונים לעברית החדשה הוא חלק של ההגדרה הבסיסית.

גם סיבתו של שינוי זה אינה ברורה, ומסתבר שעם הזמן נתגברה התחושה שכיוון שהדבר בא רק במקום דבר אחר, אין הוא הדבר העיקרי ולכן הוא זמני.⁴⁸ הקבלה לכך אפשר למצוא במילה תחליף. מילה זו באה לראשונה בספר בן סירא, כגון "המושח מלא תשלומות ונביא תחליף תחתיך" (מח, ח).⁴⁹ כידוע, השורש חל"ף

39. בנוסף, מסתבר שהשפיע ההקשר הכללי של מקור הביטוי, העוסק בכהונה תחת האב.

40. מילון בן-יהודה, עמ' 3008.

41. מילון גור, עמ' 522.

42. מילון כנעני, ט, עמ' 2921.

43. מילון כנעני, ט, עמ' 2990.

44. מילון אבן-שושן, ג, עמ' 1351.

45. מילון אבן-שושן, ד, עמ' 1497.

46. ש' בהט ומ' מישור, מילון ההווה, ירושלים תשנ"ה, עמ' 337.

47. י' שויקה, רב מילים, ד, (חמ"ד) תשנ"ז, עמ' 1056.

48. כך יצא שהוראת הצירוף כמעט נתהפכה: מתחילה ציין את מי שראוי להיות במקומו של אחר, ואילו בהוראתו החדשה הוא מציין את מי שאינו ראוי להיות במקומו ואינו אלא תחליף זמני.

49. ספר בן סירא: המקור, קונקורדנציה וניתוח אוצר המלים, מהדורת המילון ההיסטורי ללשון

משמש לציון אדם היורש את תפקידו של אחר; כך בערבית, כמואבית, בסורית ומעט גם בעברית (יש' ט, ט; איוב יד, ז). מילה זו הובאה לעברית החדשה מבן סירא, אך בעברית החדשה גברה בה הוראתה הזמנית: "ומרבה היום השמוש במלה זו, בפרט במשמ' חמר זול ומצוי המשמש במק' חמר אחר יקר ונדיר";⁵⁰ "דבר שבא במקום דבר אחר, חומר המחליף בשעת-הדחק חומר אחר טוב או טבעי ממנו".⁵¹ גם במילה זו, כיוון שהדבר אינו עיקר, שהרי הוא בא רק במקום דבר אחר, נוצרה התחושה שהוא אף פחות ממנו במעלה ולכן עשוי לשמש רק בשעת הדחק.

4. סיכום

ארבעה שלבים פקדו את תולדותיו של הביטוי ממלא מקום. בשלב הראשון נוצר הביטוי באופן מקומי בדרך הדרש, ככעין תרגום חד-פעמי של הביטוי "מלא את ידו" בפסוק מסוים, כדי לציין מי שמגיע למעלת קודמו וראוי לכהן בתפקידו. קרוב לוודאי שהמדרש לא השתמש בביטוי קיים אלא יצר צירוף חדש לצורך פירוש הפסוק, שהרי הצירוף הזה אינו מופיע אלא פעם אחת בכל ספרות התנאים, ואילו היה ביטוי כזה קיים יש להניח שהיה מזדמן עוד.⁵² לפנינו אפוא דוגמה לביטוי שנוצר במסגרת הפעילות המדרשית. בשלב השני הוא מופיע בתלמוד כביטוי עצמאי ולא כתרגום למילים המקראיות; מה שהיה מתחילה פירוש-מדרש מקומי הפך להיות ביטוי. בשלב זה שמר הביטוי על הוראתו המקורית, אך כיוון שניתק מהקשרו המקורי קיבל כעין חיים עצמאיים, וכך הוכשרה הדרך להשתמש בו בהוראה אחרת. בשלב השלישי, בימי הביניים, נשתכח מקורו של הביטוי ואז נשתנתה גם הוראתו: לא 'מגיע למעלתו' אלא 'מכהן תחתיו'. בשלב הרביעי, שנתרחש בדור האחרון, נוסף להוראתו יסוד הארעיות.

לכל שינויי ההוראה הללו אין זכר במילונים, לפי שביקשו – במודע או שלא במודע – לאחד את כל תולדות הלשון העברית ולעשותה חטיבה אחת. כיוון שלא נתנו את דעתם לגלגולים אלו, הרי מלבד שהביאו דוגמה ופירשוה שלא כשורה, עוד הציגו את המובאות מן התלמוד דווקא, שהן המובאות הגרועות ביותר להדגמת הערך: לא הביאו את המקור התנאי – וכך נתעלם מן העין אופן יצירת הביטוי, ואף לא הביאו מובאות מימי הביניים – המכוונות באמת להגדרה הנתונה במילונים.

העברית, ירושלים תשל"ג, עמ' 60. המילה נזכרת עוד פעמיים בספר זה: "לעת כלה היה תחליף" (מד, יז, עמ' 54); "ושמם תחליף לבניהם" (מו, יב, עמ' 58).

50. מילון בן-יהודה, עמ' 7722-7723.

51. מילון אבן-שושן, ז, עמ' 2844.

52. יש לחזור ולהזכיר את האמור לעיל, שבהוראתו המקורית הביטוי מוכן ושקוף, שהרי מלא משמש בו בהוראתו הרגילה, למילוי כל השטח, ובהוראה זו יצירה חד-פעמית לצורך המדרש נראית טבעית לחלוטין.

המונה את דרכי יצירת ביטויים בלשון חז"ל עליו למנות גם את דרך היצירה לצורך המדרש. והמבקש את מקורם של ביטויים ראוי שיעיין גם בצרכים הפנימיים המיוחדים לספרות חז"ל, כגון מדרש הכתובים, שהעשירו אף הם את מילונה של לשון חז"ל.

הקיצורים הביבליוגרפיים

מילון אבן-שושן = א' אבן-שושן, המילון החדש, א-ז, ירושלים תשכ"ו-תש"ל
 מילון בן-יהודה = א' בן-יהודה, מלון הלשון העברית הישנה והחדשה, ירושלים
 1958-1908

מילון גור = י' גור, מלון עברי, תל-אביב תש"ז
 מילון כנעני = י' כנעני, אוצר הלשון העברית, א-יח, ירושלים, תל-אביב, רמת-גן
 וגבעתיים תש"ך-תשמ"ט